

ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ НА ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОМУ РІВНІ

Ткач А. В. Принципи організації української медичної термінології на лексико-семантичному рівні

У статті розглянуто й проаналізовано проблемні аспекти у творенні й функціонуванні українських медичних термінів на лексико-семантичному рівні.

Ключові слова: українська медична термінологія, полісемія (багатозначність), омонімія, паронімія, антонімія, синонімія, запозичення (іншомовні терміни), власне питома лексика.

Ткач А. В. Принципы организации украинской медицинской терминологии на лексико-семантическом уровне.

В статье рассмотрены и проанализированы проблемные аспекты в формировании и функционировании украинских медицинских терминов на лексико-семантическом уровне.

Ключевые слова: украинская медицинская терминология, полисемия (многозначность), омонимия, паронимия, антонимия, синонимия, заимствование (иноязычные термины), собственно украинская лексика.

Tkach A. V. Principles of Ukrainian medical terminology for the lexical-semantic level.

The article discusses and analyzes the problematic aspects in the creation and

functioning of the Ukrainian medical terms in the lexical-semantic level.

Key words: Ukrainian medical terminology, polysemy (multiple meanings), homonymy, paronymiya, antonyms, synonyms, borrowing (foreign language terms) actually specific vocabulary.

У системній організації медичних термінів на лексико-семантичних засадах визначальними є загальномовні семантико-парадигматичні відношення полісемії, омонімії, антонімії, паронімії та синонімії. Це пояснюється тим, що терміни не існують у мові ізольовано, а перебувають у певних відношеннях між собою і з словами загальнолітературної мови [1]. Відповідно до сказаного метою і завданням нашої статті є аналіз проблем функціонування українських медичних термінів у лексико-семантичному аспекті, з'ясування їх причин та накреслення альтернативних шляхів їх вирішення.

Як відомо, однією з основних ознак терміна на відміну від загальноновживаного слова є його однозначність, тобто термін мусить мати обмежений, чітко фіксований зміст, зрозумілий кожному поза контекстом [6]. За словами І. Борисюка, «ідеальним для будь-якої терміносистеми є той стан, коли одному окремому поняттю відповідає один термін, бо саме така чітка, регламентована співвіднесеність назви й реалії дає можливість уникати можливих різночитань, а подекуди й плутанини в царині термінів» [2, с. 27]. Незважаючи на це, в термінології, як і в літературній мові, неможливо зберегти моносемічність, оскільки людські знання завжди поповнюються, і саме в процесі пізнання виникають нові поняття, які вимагають словесного вираження. Новоутворені поняття віддзеркалюються в мові, в тому числі й у полісемії слова, яка виступає однією з форм економії мовних засобів. Поява багатозначних термінів пояснюється насамперед причинно-наслідковими відношеннями в системі понять.

В українській медичній термінології широко представлений тип полісемії, що ґрунтується на схожості функцій, пор.: *імпульс* – 1) *внутрішній поштовх, спонукання до якої-небудь дії*; 2) *раптове й короткочасне збудження в нервових елементах, зумовлене їх подразненням і спрямоване на виконання певних дій*; 3) *кількість руху, яка дорівнює добутковій маси тіла на його швидкість* [3, с. 397]. І для передачі понять різних термінологічних систем використовуються однозвучні лексеми. На думку дослідників, полісемія медичних термінів зумовлюється як власне розвитком медицини, так і використанням у мові медицини загальнонаукових термінів із вужчим значенням. Порівняємо, наприклад, загальнонаукове значення термінів *домінанта*, *морфологія*, *індукція*, *редукція* та значення, якого набули ці терміноодиниці в мові

медицини порівняно з мовами інших спеціалізованих галузей знання, зокрема мовознавства, етнографії, фізики, математики, економіки, астрономії, психології тощо.

Варто зазначити, що в медичній терміносистемі засвідчена також полісемія, яка утворена на основі метафори (*поле зору, сорочка серцева, вуздечка язика*) та метонімії (*вивих, розтяг (розтягування), тиск*).

З явищем полісемії у медичній термінології тісно пов'язана омонімія. Тут, на відміну від полісемії, узаємодіють не значення термінів, а однакове звучання різних за значенням наукових понять. Значення слів-омонімів протиставляються як лексеми у всій сукупності їх лексичних значень [8].

Для термінологічної омонімії, як і для полісемії, характерним є те, що терміни мають різні дефініції і функціонують у різних термінологічних системах [4]. Так, у межах сучасної медичної термінології можна виділити міжгалузеву омонімію, коли медичний термін омонімізується з однозвучним терміном інших галузей наук, напр.: **блокада¹** – *оточення, облога міста, країни, армії ворожими військами з метою паралізувати їхню діяльність*; **блокада²** – *система заходів, спрямованих на політичну або економічну ізоляцію країни з метою здійснення політичного або економічного тиску на неї*; **блокада³** – *припинення, виключення функцій однієї з систем організму або якогось його органа* [3, с. 56] та функціонально-стильову омонімію, коли омонімами виступають медичний термін і однозвучне слово загальноновживаної лексики, напр.: **клапан¹** – *нашитий шматок тканини певної форми, що прикриває отвір кишені або шов на одязі*; **клапан²** – *стулк в серці, що містяться біля отворів із передсердь у шлуночки* [3, с. 431].

Якщо омонімія як різновид лексичних відношень, пов'язаних із формою знака, ґрунтується на повному збігові його фонетичного складу, то **паронімія** передбачає частковий збіг, подібність структури і вимови лексем, різних за значенням, пор.: *апендикс – апендицит, психіатричний – психічний – психологічний, сердечний – серцевий, штамп – штамп.* У термінології медицини таких термінів-паронімів є чимало. Так, у номенклатурі хімічних сполук паронімія зумовлена специфікою їх номінацій. Основним лінгвістичним принципом побудови назв є заміна афіксація: *пропіл(ен) – пропен – пропан*, де кожен суфікс вказує на належність до певного класу органічних сполук.

У формальному аспекті паронімічні слова можуть відрізнятися:

- окремими голосними чи приголосними у складі кореня (*в'язи – м'язи, стрес – струс, гамувати – тамувати*);
- префіксами (*абсорбція – адсорбція, оснований – заснований*);

- суфіксами (*дефективний* – *дефектний*, *природний* – *природничий*);
- наявністю чи відсутністю афікса (*кристалізація* – *рекристалізація*, *нервувати* – *нервуватися*).

Як бачимо, усі паронімічні пари мають свої особливості. Тому кожен випадок треба аналізувати окремо, насамперед, коли значення таких пар не розрізняються повністю. Це важливо передусім для ефективного нормування термінології.

Отже, оскільки медична термінологія є невід’ємною складовою загальнонавчаної лексики української літературної мови, то й явище паронімії характеризується аналогічними принциповими ознаками. Специфіка медичної паронімії зумовлена специфікою терміна як особливого типу мовного знака та специфікою предметної галузі.

Досить широко представлена в досліджуваній терміносистемі антонімія. Як і в інших термінологіях, у сучасній медичній мові антоніми утворили своє лексико-семантичне мікрополе, де реалізують відношення протилежності. Осмислення антонімії в медичній термінології як одного із регулярних принципів найменування понять із протилежним змістом дає змогу точніше визначити місце медичного терміна у спеціальній терміносистемі в його зв’язках і взаємозалежностях від інших її компонентів, включаючи і процес входження інновацій. Протиставлення лексичних значень терміоелементів зумовлює тісні контрастні й асоціативні логічні зв’язки між ними, пор.: *клітинний* – *позаклітинний*, *типовий* – *атиповий*.

У медичній термінології антонімічні пари можна розділити на дві групи – лексичні (*життя* – *смерть*, *доброякісна* – *зляжкісна* (*пухлина*), *прості* – *складні* (*білки*), *зараження* – *антисептика*, *дезінфекція*) та словотвірні (*симптомний* – *безсимптомний*, *мікробний* – *антимікробний*, *септичний* – *асептичний*). Простежується й паралельне вживання лексичних і словотвірних антонімічних пар, напр.: *тимчасова неприцездатність* – *стійка неприцездатність*, *інвалідність*. Значну частину антонімічних пар складають інтернаціоналізми, напр.: *ген* – *антиген*, *гіпоксія* – *гіпероксія*, *гормони* – *антигормони*.

Для медичних термінів типовим є вираження протилежних понять через форманти, що вказують відповідно на надмірність, перебільшення та недостатність, пониження встановленої норми, напр.: *гіпервітаміноз* – *авітаміноз* – *гіповітаміноз*, *гіперплазія* – *гіноплазія*.

Крім однокореневої антонімії, яка ґрунтується на кореляції префіксів, у терміносистемі наявні й антонімічні пари змішаного типу, де

антонімічні відношення побудовані на протиставленні перших компонентів складних слів при однакових других. Так, усічені основи *макро-*, *мікро-* містять ознаки протилежності розміру, вираженого другим компонентом, пор.: *мікродоза* – *макродоза*, *мікроцефалія* (*мікрокефалія*) – *макроцефалія* (*макрокефалія*). Для вираження протилежності одиничності, кількості, що представлено другим компонентом складного слова, вживаються усічені основи грецького походження *моно-* (*одно, єдино*), *полі-* (*чисельний, багато*), напр.: *монокристали* – *полікристали*, *моносахариди* – *полісахариди*. Найвні в медичній термінології і відповідні власне питомі структури, напр.: *допологовий* – *післяпологовий*, *багатоклітинний* – *одноклітинний* тощо. Так антонімічність одного із компонентів складного терміна спричинює антонімію всієї наукової одиниці.

Немало антонімічних пар серед складених (компаративних) медичних термінів, пор.: *прості білки* – *складні білки*, *доброякісна пухлина* – *злаякісна пухлина*, *болісна процедура* – *безболісна процедура* тощо. Номінації родових антонімічних термінів-компаративів виражають здебільшого єдність протилежних понять, атрибути – протилежні їхні ознаки, тобто значення атрибутів протиставляються за одним із семантичних компонентів.

Отже, антонімія є виразною специфічною рисою, характерною для медичної термінології, що дозволяє окреслити семантику терміносистеми, забезпечує її симетричність, стійкість і системність.

З-поміж проаналізованих нами лексико-семантичних явищ (полісемії, омонімії, антонімії, паронімії) найширше представлена в українській терміносистемі медицини синонімія, яку вважають у лексиці однією з найважливіших системотвірних категорій.

Синоніми в термінології – це терміни, що належать до одного й того ж денотата, але мають відмінності у понятійному плані, а також відрізняються семантикою словотворчих елементів, етимологією, ступенем сучасності (новизни) та особливостями функціонування. Синонімами можуть бути термінологічні одиниці різних структурних рівнів та нерідко різних знакових виражень, пор.: *вода* – H_2O , *сіль* – $NaCl$ та ін.

Не можна не врахувати й різних джерел формування медичних термінів. Більшість абсолютних синонімів – це пари слів, одне з яких запозичене, інше – автохтонне, напр.: *авітаміноз* – *вітамінінестача*, *автосугестія* – *самонавіювання*, *гідрофобія* – *водобоязкість* – *водобоязнь*.

Синонімія в термінології медицини на рівні варіантності є досить специфічним явищем. Терміни позначають здебільшого тотожні поняття, але мають певні видозміни на рівні афіксації. Напр.: терміни *антигрипозний* – *протигрипозний*, *доопераційний* – *передопераційний*,

розрізняються префіксами, хоч поняття, які вони позначають, залишаються незмінними.

Явище синонімії може проявлятися і на рівні однієї словотвірної моделі, напр.: *відновлення – відновлювання, перетравлення – перетравлювання*. Такі пари диференціюють характеристику позначуваного ними поняття чи процесу щодо тривалості.

На міжзнаковому рівні маємо синонімію, як-ось: *АТ – артеріальний тиск, t^0 – температура, Rh – резус-фактор, ЕКГ – електрокардіограма*.

На нашу думку, в українській медичній термінології синонімічні ряди утворилися внаслідок:

1) паралельного вживання питомого й іншомовного термінів, напр.: *крововилив – геморагія, вовчак – люпус, новоутворення – неоплазма*;

2) мовної економії, що породжує синонімію різних структурних рівнів: а) утворення однослівних складноскорочених назв з окремих компонентів, що входять до складу терміна-словосполучення, напр.: *вегетативний невроз – вегетоневроз, ревматичний кардит – ревмокардит*; б) використання повних форм та абревіатур, напр.: *дитячий церебральний параліч – ДЦП, швидкість зсідання (осідання) еритроцитів – ШЗ(О)Е*;

3) утворення епонімних назв, напр.: *вірусна діарея – хвороба Спенсера, асфігмія – симптом Джексона*;

4) паралельного функціонування термінів, запозичених із різних мов, напр.: *гіпотонія – гіпотензія, сифіліс – люес*;

5) відродження національних термінів, які з певних причин активно не використовувалися впродовж певного часу, напр.: *пропасниця, нежить, недуга (нездужання), навіювання*;

6) дієвість обох термінів, що є автохтонними утвореннями, напр.: *осердя – сорочка серцева, стулка серця – заслінка серця*;

7) пояснення наукових лексем описом їхніх істотних ознак, напр.: *кокцигодія – куприковий біль, колоптоз – опущення товстої кишки*.

На рівні парадигматики явище синонімії в медичній термінології представлене здебільшого у вигляді повної синонімії. Як і в будь-якій іншій терміносистемі, воно відбиває історію становлення і динаміку розвитку медичної терміносистеми на сучасному етапі.

Отже, аналіз досліджуваного матеріалу дає підстави стверджувати, що визначальними принципами у системній організації медичних термінів на лексико-семантичному рівні є відношення полісемії, омонімії, паронімії, антонімії та синонімії. Їх ґрунтовне дослідження як системоформуючих категорій дасть змогу виявити лексико-семантичні закономірності розвитку та функціонування української медичної термінології.

Література

1. Абакумова Г. О. До питання про експресивність терміна / Г. О. Абакумова // Мовознавство. – 1981. – № 3. – С. 85–87.
2. Борисюк І. Явище синонімії в термінології / І. Борисюк // Дивослово. – 2000. – № 4. – С. 27–28.
3. Великий глумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.-Ірпінь: Перун, 2002. – 1440 с.
4. Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 246 с.
5. Ковальчук Л. Ю. Синонімія термінів у російському усному науковому мовленні : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л. Ю. Ковальчук. – Одеса, 1993. – 16 с.
6. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии / Д. С. Лотте. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 158 с.
7. Панько Т. І. Українське термінознавство : [підручник] / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
8. Склад і структура термінологічної лексики української мови / А. В. Крижанівська, Л. О. Симоненко, Т. І. Панько та ін.. – К. : Наукова думка, 1984. – 194 с.
9. Ткач А. В. Особливості термінів-композитів у медичній термінології / А. В. Ткач // Науковий вісник Чернівецького університету / наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці : Рута, 2001. – Вип. 116. Слов'янська філологія. – С. 88–92.
10. Ткач А. В. Явище синонімії в медичній термінології / А. В. Ткач // Науковий вісник Чернівецького університету / наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці : Рута, 2001. – Вип. 107. Слов'янська філологія. – С. 185–189.
11. Худолєєва С. П. Термін і його лінгвістична сутність / С. П. Худолєєва // Мовознавство. – 1979. – № 5. – С. 60–69.
12. Шмелёв Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелёв. – М.: Наука, 1973. – 279 с.

Стаття надійшла до редакції 25.08.2015 р.